

УДК 811.161.2'373.611

Словотвірний потенціал кореня **ГОЛОВ-** в українській і російській мовах

Левун Н. В., Степаненко О. К.

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ, Україна*

У статті зроблено зіставний аналіз словотвірного потенціалу соматизму ГОЛОВА в українській і російській мовах. Виявлено дериваційні закономірності й відмінності близькоспоріднених мов.

Ключові слова: *дериват, парадигма, похідне слово, словотвірне гніздо, словотвірний ланцюжок, соматизм, ступінь похідності.*

Дослідження словотвірної системи мови як результату пізнавальної діяльності людського мислення належить до важливих завдань дериватології.

Актуальність теми нашого дослідження полягає в тому, що її розроблення зумовлене об'єктивною потребою продовження системного вивчення словотвірного гнізда (і словотвірної системи загалом як структури з гніздовою організацією). Адже в процесі такої наукової роботи з'являється змога для: а) глибинного занурення у словотвірні процеси; б) з'ясування парадигматично-синтагматичних зв'язків, що існують між спільнокореневими лексемами (твірними словами й дериватами); в) системного аналізу словотвірної структури дериватів; г) виявлення продуктивності тих чи інших словотвірних моделей; г) констатації породжувальної здатності твірного слова. Значний науковий інтерес викликає зіставлення словотвірних гнізд (СГ) в українській і російській мовах. Як зазначають дослідники, «дериваційні закономірності близькоспоріднених мов багато в чому подібні, однак є і суттєві відмінності, а саме: розбіжність значимості ідентичних словотвірних типів у дериваційних системах мов; може не збігатися і функціональне навантаження ідентичних формантів, їх розподіл за родовими класами, ступінь продуктивності» [5, с.72]. *Мета* статті – зробити зіставний аналіз словотвірного потенціалу соматизму ГОЛОВА в українській і російській мовах, а також виявити дериваційні закономірності й відмінності близькоспоріднених мов.

Вибір номінацій, що позначають частини людського тіла, – соматизмів – на роль твірних слів СГ нашого дослідження не випадковий, він зумовлений особливою значущістю цих лексем для номінаційних процесів через антропоморфний характер аналогізації предметного світу в людській свідомості. У статті фактичний матеріал обмежено одним СГ з вершиною *голова*.

Потужний словотвірний потенціал субстантивного кореня *голов-* впливає з його денотативно-сигніфікативних характеристик: будучи номемою із загальною соматичною семантикою, лексема *голова* називає найголовніший орган людського тіла. Відповідно до нових, ще до кінця не завершених лінгвістичних класифікацій, що

застосовуються до органів і частин людського тіла, освоєних мовною свідомістю, серце і голова належать до основних; їм протиставляються неосновні. Основними вважаються ті органи тіла людини, що відповідають за її життя, а також найважливіші форми і функції її діяльності (сюди належить фізична, інтелектуальна і психічна) [4, с. 128]. Укладачі Шкільного словотвірного словника сучасної української мови словотвірне гніздо (СГ) з вершиною *голова* зараховують до найпотужніших словотвірних гнізд сучасної української мови [9, с. 2].

Завдяки значній глибині своєї семантики слово *голова* в сучасній українській мові наділене потужною словотвірною продуктивністю і активністю. У ньому виділяється коренева морфема *голов-*. У свій час І. Ковалик, інтерпретуючи семантичну функцію кореневої морфеми, переконливо довів: як носій лексичного значення слово виступає в цілому, усією сукупністю своєї «кореневої, афіксальних і флексійної морфем, а коренева морфема є лише носієм загальної семантичної ідеї, на базі якої залежно від характеру поєднаних із нею афіксальних і флексійної морфем ця ідея конкретизується в окремі лексичні значення слів» [2, с. 5].

Лексикографічні джерела української мови слово *голова* фіксують з такими лексико-семантичними варіантами (ЛСВ): 1. Частина тіла людини або тварини, в якій міститься мозок – вищий відділ центральної нервової системи. // Одиниця ліку худоби. // Велика квітка чи плід на кінці стебла рослини. 2. Ця частина тіла людини як орган мислення; мозок. // *перен.* Розум, свідомість. // Розумна людина. // Про людину як носія певних якостей. 3. Особа, яка керує зборами, засіданням і т. ін. 4. Керівник установи, об'єднання, товариства, організації та її відділів. // У дореволюційній Росії та Україні – керівник деяких виборних органів. 5. (з *великої літери*) У складі офіційної назви керівника держави, уряду або вищих державних органів. 6. *перен.* Основне, головне в чому-небудь. 7. *перен.* Авторитетна особа; головний у якій-небудь справі. 8. Перші ряди, передня частина чого-небудь (колони, загону, групи і т. ін.), що рухається. 9. Продукт харчування у вигляді кулі, конуса і т. ін. [1, с. 188].

Аналогічну лексико-семантичну структуру має слово *голова* в російській мові. У тлумачних російських словниках виділяють шість ЛСВ, які збігаються із значенням українського слова *голова* у 1 – 4 та 8 і 9 значеннях. Відмінність лексико-семантичної структури аналізованого слова в російській мові пов'язана з тим, що значення «керівник держави, уряду або вищих державних органів» передається словом *глава*, а інші значення не виділяються в окремі ЛСВ.

Деривати, що входять до аналізованого СГ в українській мові (а це 184 одиниці), розташовуються на трьох ступенях похідності. Наявність такого поняття, як *ступінь похідності*, відображає ієрархічний принцип організації СГ, принцип підпорядкування одних одиниць (похідних) іншим одиницям (твірним) [7, с. 31]. Як засвідчує наявний матеріал, найчисленнішим є перший ступінь – 126 дериватів. Другий ступінь у цьому аспекті значно йому поступається (54 похідних слова). На третьому ступені – усього чотири деривати.

У російській мові СГ кореня *голов-*, за матеріалами словника О.Тихонова, налічує 152 похідні утворення [8, І, с.235 - 237], які розташовуються також на трьох ступенях похідності, з яких перший ступінь налічує 94 деривати, другий – 57, третій – 1 похідне слово.

Зіставний аналіз СГ кореня *голов-* в українській і російській мовах засвідчив значний словотвірний потенціал цього кореня в обох мовах. Відмінності в організації гнізд виявляються на першому ступені творення: у російській мові цей корінь не

Словотвірний потенціал кореня ГОЛОВ- в українській і російській мовах

породжує жодного дієслова і прислівника, тобто частиномовних зон, тут виділяється лише дві – іменникова та прикметникова, тоді як в українській мові їх чотири – іменникова, прикметникова, дієслівна – 2 одиниці (*головувати, обезголовити*) та прислівникова – 3 одиниці (*стрімголов, сторчголов, наголову*). Кількісне співвідношення похідних слів на першому ступені творення в українській і російській мовах становить: іменників відповідно 68 – 37 одиниць, прикметників відповідно 54 – 57 одиниць. Як бачимо, похідні українські субстантиви першого ступеня творення кількісно майже вдвічі перевищують аналогічні утворення в російській мові, тоді як ад'єктивні блоки практично однакові.

В обох мовах деривати першого ступеня реалізують свій словотвірний потенціал в основному в похідних іменниках, рідше у прикметниках.

На другому ступені нараховується в українській мові 54 похідні одиниці, у російській – 57. Вони членуються на такі частиномовні зони:

- а) іменникова 38 і 46 одиниць відповідно в двох мовах;
- б) прикметникова 11 і 6 одиниць;
- в) дієслівна (2 одиниці тільки в українській мові);
- г) прислівникова 3 і 5 одиниць.

Другий ступінь теж характеризується кількісним переважанням субстантивних та ад'єктивних дериватів, причому особливою продуктивністю відзначаються іменники російської мови, утворені шляхом субстантивації прикметників першого ступеня творення типу *змеєголовий* → *змеєголовые* (ім-к), *клювоголовий* → *клювоголовые* (ім-к).

На III ступені в українському СГ виявлено 4 деривати: 1 іменник, 2 прикметники та 1 прислівник, в російському – 1 дериват (субстантивований прикметник жіночого роду як похідне утворення до аналогічного ад'єктива чоловічого роду).

Висновки. Отже, деривати, що формують СГ з вершиною *голова* в українській і російській мовах, розташовуються на трьох ступенях похідності. Найбільша кількість дериватів припадає на перший ступінь, на другому ступені спостерігається різке, практично в три рази, скорочення кількості похідних, а третій характеризується їх незначною кількістю. Таким чином, можна констатувати, що слово-вершина має найбільший словотвірний потенціал і реалізує його на першому ступені, тобто безпосередньо вступаючи у дериваційні відношення як твірна основа. На решті ступенів похідності відбувається згасання словотвірної продуктивності, що свідчить про слабку словопороджувальну потенційність похідних від соматизму *голова* слів. Характерною особливістю СГ кореня *голов-* у російській мові є відсутність у ньому дієслівних утворень. Відповідники до українських вербативів з коренем *голов-* утворюються в російській мові від основи *глав-*, пор.: укр. *обезголовити* – рос. *обезглавить* тощо.

В аналізованих СГ, за нашими підрахунками, налічується в українській мові 126 словотвірних ланцюжків (СЛ) і 94 СЛ – у російській. Довжина їх сягає від двох до трьох дериватів. В основному це двочленні структури: пор.: укр. *голова* → *головач*; рос. *голова* → *поголовье*; рідше трапляються тричленні: пор.: укр. *г.* → *головка* → *боєголовка*; рос. *г.* → *головотяп* → *головотяпство* та ін. Чотиричленні СЛ наявні в СГ української мови: *г.* → *обезголовити* → *обезголовлювати* → *обезголовлювання*; *г.* → *заголовок* → *підзаголовок* → *підзаголовний*; *г.* → *головокрут* → *головокрутний* → *головокрутно*; *г.* → *головувати* → *головуючий* → *співголовуючий*. У російській мові чотиричленний СЛ в аналізованому СГ лише один: *г.* → *пустоголовий* → *пустоголовый* (ім-к) → *пустоголовая* (ім-к).

Максимальну довжину СЛ у лінійних процесах словопородження дослідники визначають як показник потужності; одиницею виміру цього показника виступають такти деривації [3, с. 13]. Оскільки кожний такт деривації позиціонує новоутворене похідне як члена чергового ступеня похідності, показником потужності СГ з вершиною *голова* виступає число «три», адже найдовші СЛ нараховують три деривати. СЛ аналізованих СГ в обох мовах репрезентують як внутрішньочастиномовний словотвір, так і процеси міжчастиномовної дериваційної взаємодії.

Список літератури

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2003. – С. 188.
2. Грещук В. В. Внесок Івана Ковалика в українське і слов'янське мовознавство / В. В. Грещук // Прикарп. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Вісн. Сер. Філологія. Вип. 15–18. – Івано-Франківськ: Вид.-дизайнер. від. ЦІТ, 2007. – С. 5.
3. Карпіловська Є. А. Конструювання складних словотворчих одиниць: На матеріалі української мови / Є. А. Карпіловська. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 13.
4. Крейдлин Г.Е. Языковая концептуализация частей тела в русском языке (на примере плеч) / Г.Е. Крейдлин, А.Б. Летучий // Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура. – М.: Языки русской культуры, 2004. – С. 128.
5. Нецименко Г.П. О некоторых аспектах деривационного синтеза при сопоставительном изучении славянских языков / Г.П. Нецименко // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М.: Наука, 1987. – С. 62-73.
6. Сопоставительная грамматика русского и украинского языков / Г.Д.Басова, А.В. Качура, А.В. Кихно и др. – К.: Наук.думка, 2003. – 534 с.
7. Тихонов А. Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка: Курс лекций / Александр Николаевич Тихонов; Самарк. гос. ун-т им. А. Навои. – Самарканд: б/и, 1971. – С. 31.
8. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. Ок. 145 000 слов / А.Н.Тихонов. – М.: Русск. яз., 1985. – Т.1. – 1554 с.
9. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови: 15 600 слів у складі 127 гнізд / Укл.: Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 2. – (Словники України).

*Левун Н. В., Степаненко Е. К. Словообразовательный потенциал корня **голов** - в украинском и русском языках // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» – 2012. – Т.25 (64). – № 1. Часть 2. С.217-221.*

В статье сделан сопоставительный анализ словообразовательного потенциала соматизма ГОЛОВА в украинском и русском языках. Выявлены деривационные закономерности и отличия близкородственных языков.

***Ключевые слова:** дериват, парадигма, производное слово, словообразовательное гнездо, словообразовательная цепочка, соматизм, степень производности.*

LevunN., Stepanenko O. Wordformation potential of the root head - in the russian and ukrainian lahguages // Uchenye zapiski Tavricheskogo Natsionalnogo Universiteta im. V.I. Vernadskogo. Series «Filology. Social communications». – 2012. – V.25 (64). – № 1. Part 2. – P. 217-221.

In the article the comparative analyses of wordformationsomatismHEAD in Russian and Ukrainian languages is done. The derivational familiarities and differences in two languages are revealed.

Key words: *derivative, derivative word, paradigm, somatism, the degree of derivation, word-forming chain, word-forming family.*

Поступила до редакції 29.04.2012 р.